

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ռաֆիկ Նահապետյան

ՎԱՂՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ» ԵՐԿՈՒՄ¹

Քանայի բառեր. ընտանեկան կենցաղ, ազգ, Ազաթանգեղոս, համայնք, պատմագիր, բժշկություն, տոնացույց, բանակ, էթնիկ տարրեր:

V դարի հայ պատմագրության մեծածավալ երկերից է Ազաթանգեղոսի «Հայոց պատմությունը»: Այն ոչ միայն լավագույնս է արտացոլել Հայաստանի կրոնամշակութային կյանքի մեծագույն երևույթներից մեկի՝ հայոց քրիստոնեական դարձի, հայ եկեղեցու հիմնադրման, ժամանակի երկու նշանավոր դեմքերի՝ Գրիգոր Լուսավորչի և Տրդատ Գ արքայի կյանքի ու գործունեության պատմությունը, այլև Հայաստան երկրի քաղաքական, տնտեսամշակութային և սոցիալական կյանքի բազում կողմեր: Սույն հոդվածում ակնարկային ձևով ներկայացվում են հայոց ընտանեկան և ազգակցական հարաբերությունների, մանկան դաստիարակության ավանդական սովորույթներից մեկի՝ դայեկության, հուղարկավորության և դրան ուղեկցող ծեսերի, հասարակության նյութական և սոցիալական խմբերի, դասային բաժանումների, իրավահարաբերությունների վերաբերյալ տեղեկությունները: Հոդվածում ներկայացվում են գրքից քաղված տեղեկություններ բժշկության, տոնացույցի, երկրի զինված ուժերի և ազգագրական այլ տարրերի վերաբերյալ:

Ընտանիք և ընտանեկան կենցաղ: Հայ պատմագրությունն ընտանիքի և ընտանեկան կենցաղի վերաբերյալ այնքան էլ հարուստ տեղեկություններ չի ավանդել մեզ: Այդ իմաստով չափազանց կարևոր են V դարի պատմագիր Ազաթանգեղոսի թողած տեղեկությունները արքունիքի, մասամբ նաև աշխատավորների ընտանեկան և ազգակցական հարաբերությունների, ամուսնության ձևերի, մանկան կրթության, դաստիարակության տալու սովորույթների, հուղարկավորության և դրա ծիսական արարողակարգերի, համայնքային հարաբերությունների, ժողովրդի դասային կառուցվածքի, առկա իրավահարաբերությունների վերաբերյալ:

Ազաթանգեղոսը աշխատության մեջ տարբեր առիթներով օգտագործում է **ընտանիք** հասկացությունը, օրինակ՝ «Հանդերձ ընտանյոք, կանանցով, որդիներով, ամբողջ ունեցվածքով» [Ազ., գլ. Բ. 28, էջ 31]: Իսկ արյունակցական կապերով կապված ազգականներին անվանում է «ազգատոհմ», «ազգակիցներ», «եղբայրություն», «եղբայրակցություն», ազգի գլխավորին՝ «ազգապետ» [Ազ., 20, էջ 27, գլ. 25-27, էջ 29 և այլն]: Օրինակ՝ «Եվ քանի դեռ ջերմ շունչը նրա կրծքից չէր հեռացել, և չէր հասել վախճանը [խոսքը Խոսրով II թագավորի մասին է, որին դավադրաբար սվինահարել էին ըստ Ազաթանգեղոսի տեղեկության] Պարթև Անակն ու նրա եղբայրը - Ռ. Ն.], հրաման տվեց ոչնչացնել նրանց **ազգատոհմը**: Նաև **տոհմի** իգական մասին սրի քաշեցին» [Ազ., 34, էջ 29], «վրեժ առնելով նրա ազգակիցներից իբրև թշնամիների» [Ազ., գլ. 26, էջ 29]: Պատմագիրը արյունակից ազգակիցների խումբը գործածել է նաև «տոհմ» և «ցեղ» իմաստներով [տե՛ս Ազ., գլ. ԻԷ. 296, էջ 169]: Այստեղ տոհմի հիշատակումը խորհրդանշում է երբեմնի տոհմական սերտ միասնությունը: «**Ցեղ**» բառը հին ժամանակներում ավելի

¹ Ուսանողությանը և գիտական հանրությանը առավել մատչելի ներկայացնելու համար օգտվել ենք «Ուսանողի գրադարան» մատենաշարի Ազաթանգեղոսի «Հայոց պատմություն» (Քննական բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ս. Կանայանցի, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Արամ Տեր-Ղևոնդյանի), ԵՊՀ, Ե., 1983 թ. հրատարակությունից: Տեքստում հղվում են հեղինակը, աշխատության գլուխը և էջը:

մոտ ազգակցական կապ է նշանակել՝ որպես ազգի մի **ճյուղ**, սերունդ, մի ընդհանուր հայր, ազգականների ավելի մերձավոր շրջանակ, մինչդեռ հետագայում «ցեղը» իմաստավորել է ազգականների ավելի լայն և հեռավոր շրջանակ, քան անգամ «տոհմ» հասկացության մեջ ընդգրկած ազգականների շառավիղները: Չի բացառվում, որ «ցեղ» անվանումը հենց այն հայկական բառն է, որ կիրառվել է ազգ-արեոնակցական խմբի համար, և որը պարսկական գերիշխանության շրջանում դուրս է մղվել «ազգ» և «տոհմ» բառերի կողմից¹:

Ուշագրավ է, որ «**ազգ**» եզրույթը Ագաթանգեղոսը գործածել է մատնանշելու համար նաև առանձին ժողովուրդներ, առանձին պետություններ, էթնիկ հանրության բարձրագույն տիպեր [տե՛ս Ագ., գլ. ԻԷ. 297, էջ 169]: Ահավասիկ դրանց կիրառման օրինակներ՝ «միատոհմ միալեզու ազգը...», «ազգից-ազգ», «տոհմակից ազգը բազում, այլալեզու, օտարածայն միմյանց անծանոթ ազգերի բաժանելով», «Ազգերը բաժանելով, լեզուները խառնակելով և Ադամի որդիներին ցիրուցան անելով, նա բոլոր ազգերին սահմաններ կարգեց ըստ Աստծո հրեշտակների թվի» [Ագ., գլ. ԻԷ., 297, էջ 169]: Մեկ այլ առիթով հիշատակում է՝ «հրեա ազգ» [Ագ., գլ. ԾԸ. 495, էջ 275], «ի՞նչ ասացին այն առաջին ազգերը աշտարակը շինելու ժամանակ» [Ագ., գլ. ՁԱ. 624, էջ 349] և այլն: Հանդիպում ենք նաև «ազգն հայոց», «ազգն հունաց» անվանաձևերի: Հետաքրքիր է, որ պետությունը կամ երկիրը պատմագիրը գործածել է նաև «տուն» անվանմամբ՝ «Իսրայելի տունը...» [Ագ., գլ. Ծ Թ. 502, էջ 227], թեպետ հայոց մեջ վերջինս ավելի շատ գործածվում է որպես արյունակից, ազգակից ընտանիքների միասնական խումբ իմաստով, որը հոմանիշ է **գերդաստան, ազգ, տոհմ, ցեղ** եզրույթներին: Պատմագիրը ազգ եզրույթը գործածում է նաև հասարակության խավերին, միևնույն զբաղմունքի տեր մարդկանց խմբերը հատկորոշելու համար, ինչպես օրինակ՝ «ազգ երկրագործաց», «զազգս պղծագործ քրմացն»² և այլն:

Ընտանեկան ոլորտից որոշ ակնարկներ կան մանկան «դայեկության, «սնուցանողների» մասին: Հին գրականության մեջ «դայեկ» բառը գործածվել է ոչ միայն ծծմայր, ստնտու, ներկայումս նաև՝ մանկաբարձ կին իմաստներով, այլև տղամարդ դաստիարակ խնամակալ նշանակությամբ: Հնում սովորություն կար, որ թագավորը իր որդիներին հանձնում էր որևէ իշխանի դաստիարակության, իշխանը թագավորագն սանին սնուցանում էր իր տանը իր զավակների հետ, և եթե ինքը ունենում էր ծծկեր երեխա՝ թագավորագն և իշխանագն երեխաները միևնույն կնոջ կաթով էին մեծանում՝ այս կերպ դառնալով կաթնեղբայրներ: Մեծանալով թագավորագնը, եթե թագավոր էր դառնում, իր մոտ էր բերում կաթնեղբորը իբրև խորհրդական, մտերիմ ընկեր³: Դայեկությունը կարող էր լինել և՛ կամովի, և՛ հարկադրական: Այսպես, պատմագիրը տեղեկացնում է, որ Պարթև Անակի՝ Հայոց արքա Խոսրով II-ի և նրա ընտանիքի նկատմամբ գործած ոճիրի ժամանակ հաջողվում է փրկել Տրդատ անվամբ մանուկ որդուն, որին փախցնում են և դայեկության հանձնում բյուզանդական կայսեր արքունիքին: Տրդատի խնամակալությունը ստանձնում է Լիկիանես անունով կոմսը, որի ղեկավարությամբ Տրդատը՝ հայոց երկրի ապագա արքա Տրդատ III-ը, ստանում է դաստիարակություն և ուսում [Ագ., գլ. Գ. 37, էջ 33]: Այդ նույն կերպ՝ հայերի վրեժխնդրությունից փրկված «Պարթև Անակի երկու փոքրիկ մանուկներից մեկին դայակների միջոցով փախցրին Պարսից կողմերը, իսկ մյուսին՝ Հունաց», որտեղ էլ մեծացավ և ուսում ստացավ Կապադովկիայի Կեսարիա քաղաքում: [Մի ոմն] տեր կանգնելով՝ դայակների միջոցով նրան [Գրիգոր Լուսավորիչն] դաստիարակեց Քրիստոսի երկյուղով և նա ուսանելով քրիստոնեական դպրության հանգամանքները՝ ընտելացավ Աստվածաշնչին...» [Ագ., գլ. Գ. 37, էջ 33]:

Ագաթանգեղոսը շատ ուշագրավ է բացատրում հայոց գերեզմանների հուշարձանների խաչերի, խաչաձև պատկերների առկայությունը: Նա գրում է. «Խաչը ինքը մեծ

¹ Տե՛ս Նահապետյան Ռ., Հայոց ազգակցական համակարգը (XIX դ. երկրորդ կես – XX դ. սկիզբ), Պատմաազգագրական ուսումնասիրություն, Ե., 2012, էջ 17:

² Տե՛ս Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1882, էջ 484:

³ Տե՛ս Նահապետյան Ռ., Ազգագրական տեղեկությունները Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմություն» երկում, Ե., 2013, էջ 41-43:

քահանայապետությունն է [քրիստոնյա] ժողովուրդների մեջ, օրինակն է Քրիստոսի մարմնացյալ պատկերի, Աստվածորդու քահանայապետության օծության: [Միաժամանակ] այդ տեղում թող Աստծո տաճար լինի, բոլոր հավատացյալների աղոթքների ու խնդրանքների տունը և քահանայապետության աթոռը» [Ազ., գլ. ՃԲ. 745, էջ 421]:

«Խաչերը խորհրդանշում են նահատակների չարչարանքը, որը նման է տիրոջ չարչարանքներին, և [նրանք] մեռան նրա փոխարեն, քանի որ Աստծով ապրեցին ու Քրիստոսի հետ խաչվեցին, և Քրիստոսը կենդանի է մնում նրանց ոսկորների մեջ, որ բոլորին ցույց տա նրանց կենդանությունը...» [նույն տեղում, գլ. 747]: Ըստ պատմագրի՝ «Հռիփսիմեն սրբերի դասով մեկտեղ Հռոմի ամսի 26-ին երեսուներեք նահատակակից ընկերներով նահատակվեց, իսկ Հռոմի ամսի քսանյոթին սուրբ Գայանեն իր երկու ընկերներով...» [Ազ., գլ. ԺԹ. 210, էջ 121]:

Ուշագրավ է նրա՝ սրբերի տապանների վերաբերյալ նկարագրությունը. «Հրամայեց ամեն մեկի համար արկղի նման տախտակամած, մայրափայտե, բևեռապինդ, հաստահեղույս ու երկաթազամ տապան շինել» [գլ. ՃԴ. 760, էջ 427]: Դազաղներով հուղարկավորելու ամենավաղ վկայություններից մեկը հաղորդում է Ազաթանգեղոսը: Ըստ դազաղների չափի էլ, պատմագրի վկայության համաձայն, երկրի արքան, թագուհի Աշխենը և թագավորի քույր Խոսրովադուխտը բրիչով ու բահով փորում են սրբերի հանգստյան գերեզմանները [տե՛ս Ազ., գլ. ՃԶ. 760, էջ 431]: Ապա՝ «ամեն մի սրբին առանձին առնելով արկղի մեջ դրեց [Գրիգոր Լուսավորիչը] յուրաքանչյուրին իր հանդերձներով և իր կազմությամբ ամրացրեց և կնքեց քրիստոնեական կնիքով» [Ազ., գլ. ՃԴ. 760, էջ 427]: Պատմագիրը հաղորդում է նաև խոշոր և հսկա գերեզմանաքարերի տեղադրման մասին, որոնք «կարծր, անտաշ, անկոփ, խոշոր, ծանր, երկայն, հաստ ու մեծամեծ քարեր էին, որոնք բարձր լեռ Մասիսից տեղափոխվել էին առասպելական ուժով ներկայացված թագավորի շալակով [նույն տեղում, 767, էջ 431]: Նկարագրելով Հռիփսիմյան կույսերի հուղարկավորման կարգը՝ գրում է, որ «թագավորն ու բոլոր արքայազունները, մեծամեծերը, նախարարները, ազատները և ամբողջ զորքը յուրաքանչյուրը բերում էր անուշահոտություններ ու ազնիվ խունկեր, պատանքի գույնզգույն նարոտներ ու մետաքսափայլ ոսկեթել կերպասներ, թագավորի տիկինը, թագավորագուն օրհորդները, պատվականների կանայք և մեծամեծների դուստրերը բերում էին ծիրանի, ոսկեհուռ դիպակ և երկնագույն ու ծյունասպիտակ հանդերձներ սրբերի համար: Նույնպես ոսկին ու արծաթը և կտավը շտապով կուտակում էին հնձանի դռան առջև» [նույն տեղում, գլ. 761]: Հայոց արքա Տրդատը և նրա գլխավորած շքախումբը, մեծամեծ նվերներով ու պատիվներով ոսկեպատ արքայական կառքերով Հռոմեական կայսրությունից վերադառնալով Հայոց երկիրը, Այրարատյան գավառը, Վաղարշապատ քաղաքը, ուր սրբերի գերեզմաններն էին, իրենց հետ բերած պարզևները՝ ոսկին ու արծաթը և թանկագին կարասին, նվեր տվեցին Աստծու եկեղեցու սպասավորությանը և սուրբ մարտիրոսների նվիրական տանը: Նաև կայսեր տված ոսկի սպասները նույն սրբերի գերեզմաններում դրեցին և նրանց պատվին հիմնված վկայարանները ևս շենացրին ու հաստատուն դարձրին» [Ազ., գլ. ՃԻԶ, 882, էջ 489]: Այս նկարագրությունից պարզ է դառնում, որ հեթանոսության շրջանում ինչպիսի թանկարժեք իրեր ու առարկաներ են դրվել ննջեցյալների գերեզմաններում:

Բացառիկ ուշագրավ հաղորդում է թողել նաև Հռիփսիմյան կույսերի շիրիմների ամփոփման վայրերում կանգնեցված երեք վկայարանների վերաբերյալ. «Մեկը՝ Վաղարշապատի հյուսիս-արևելյան կողմում, ուր նահատակվել էր սանական Հռիփսիմեն երեսուներկու ընկերներով, մյուսը՝ նրա հարավային կողմում, ուր նահատակվել էր Գայանեն՝ նրա սնուցիչը, երկու ընկերներով, իսկ երրորդը՝ մենավորինը, որ հնձանի մոտ, այգու մեջ էր սպանվել, ուր նրանց կացարանն էր՝ քաղաքի հյուսիսային կողմում: Շինեցին կազմեցին այդ տեղերը և զարդարեցին ոսկե ու արծաթե լուսավոր կանթեղներով, վառ լապտերներով ու հրաբորբոք աշտանակներով» [Ազ., գլ. 759, էջ 427]:

Այդ երեք սուրբ վկայարանները շտկեցին, զարդարեցին, կարգ ու կանոնով հարդարեցին և ապա յուրաքանչյուրին վերցնելով իր նահատակության տեղը դրեցին՝ երեք տաճարների վկայարաններում: Խորաններից ներս սրբերի տապանների հանգստա-

րանների վրա, զոհասեղանների տեղը երեք վկայարաններում, ամեն մեկի համար տերունական խաչի սուրբ նշանը կանգնեցրին: VII դարում, երբ Վաղարշապատ քաղաքը վերածնունդ ապրեց, նշված տեղերում կառուցվեցին Ս. Հռիփսիմե, Ս. Գայանե և Զվարթնոց տաճարները [նույն տեղում]¹:

Համայնք: Տեղեկություններ վրիժառության և հասարակական պատժի որոշ սովորույթների վերաբերյալ: Ազաթանգեղոսի վկայությունների համաձայն՝ հայ հասարակությունը միատարր չէր, այլ առնված էր նյութական ու սոցիալական շերտավորման ոլորտի մեջ: Նա առանձնացրել է հասարակության առանձին դասերը. արքայազունները, մեծամեծները, նախարարները, ազատները և ամբողջ զորքը [տե՛ս Ազ., գլ. ԾԴ. 761, էջ 429]: Մեկ այլ առիթով նշում է. «մեծամեծներ, կուսակալներ, գավառապետներ, պատվավորներ, պատվականներ, զորավարներ, պետեր, իշխաններ, նախարարներ, ազատներ, դատավորներ, զորագլուխներ» [Ազ., գլ. ԾԺԱ. 791, էջ 445], ապա՝ «թագավորի տիկինը, թագավորազուն օրհորդները, պատվականների կանայք և մեծամեծների դուստրերը...» [Ազ., գլ. ԾԴ. 761, էջ 429]: Հստակ նկատելի է, որ վաղմիջնադարյան Հայաստանի ազգաբնակչությունը III-IV դդ. բաժանված էր սոցիալական տարբեր խմբերի՝ բարձր և ստորին դասերի: Բարձր դասին էին պատկանում «մեծամեծները»՝ ազնվականությունը՝ նախարարները, բարձրաստիճան զինվորականությունը, հոգևորականությունը, երկրի պաշտոնյաները, ազատանի դասը: Վերջիններս, Ն. Ադոնցի համոզմամբ, ոչ միայն նախարարական դասի ընդհանուր կոչումն էր, այլև նշանակում էր «մանր ազնվականություն»²: Պատմագիրը աշխատավոր հողագործ դասին անվանել է նշակներ [Ազ., գլ. Ը. 105, էջ 71]:

Ազաթանգեղոսի երկում ուշագրավ վկայություններ են հաղորդվում վաղմիջնադարյան պետական և հասարակական, քրեական ու բարոյական, կրոնական հանցանքներ կատարած անձանց նկատմամբ պատժի ամենատարբեր ու բազմազան ձևերի վերաբերյալ: Այսպես, խոր անարգանք է համարվել «երեսին թքելը» [Ազ., գլ. Է. 97, էջ 67]: Պատժի դաժան ձևերից մատնանշվել են՝

«բռնցքահարությամբ սաստիկ ծեծելով տանջանքի ենթարկելը»,

«կախաղան բարձրացնելը»,

«բրածեծ անելով տանջալից սպանությունը»,

«յոթ օր մեկ ոտից կախված տանջանքի ենթարկելը» [Ազ., գլ. Ը. 99, էջ 69],

«մարմնի վրա աղ կապելով ու կապանքներով տանջելը»,

«գլխիվայր կախելով, տակից աղբ ծխել տալով ու դալար ճիպոտներով սաստիկ զանակոծելը»,

«ծեռքերը ետևը կապելով, բերանին բերանակապ դնելով, մեջքի վրա աղի մեծ կտոր կախել տալով, կրծքին գելարան կապելով և գելարանի կապերից պարաններ զցելով կապելու ու ապարանքի տանիքի բարձր տեղից կախելը» [Ազ., գլ. Զ. 72-74, էջ 49]:

Պատմագրի հաղորդման համաձայն՝ բազմաթիվ տանջանքների են ենթարկում Գր. Լուսավորչին: Ահավասիկ դրանցից ևս մի քանիսը.

«[Թագավորը] հրամայեց բերել փայտի կոճղեր և դնել ըստ ոտքի սրունքների ոսկորների և բարակ պարաններով ուժգին պրկել, մինչև որ արյունը նրա ոտքի մատների ծայրից ցայտեր» [Ազ., գլ. Ը. 102, էջ 69]:

«Հրամայեց բերել աղ, բորակ ու թունդ քացախ և նրան զցել երեսն ի վեր, գլուխը հյուսնի մամուլի մեջ պրկել, քթին եղեգի խողովակ դնել և դրանք քթի մեջ լցնել» [Ազ., գլ. Ը. 106, էջ 71]:

Ապա «հրաման տվեց բերել երկաթե բևեռներ, գամել ոտքի ներբաններին...» և այդ վիճակով քայլեցնել, արյունոս անել [նույն տեղում]:

¹ Կա մի այլ տեսակետ, որ մենավոր քրիստոնյայի շիրիմը գտնվել է Վաղարշապատի ներսում՝ այստեղ պեղված հին մատուռի տեղում:

² Տե՛ս Ադոնց Ն., Հայ հին շինականությունը, Պատմական ուսումնասիրություններ, Պարիս, 1949, էջ 202:

Տանջանքի ենթարկելու ձևերից են համարվել «աչքերին խփելը» [Ազ., գլ. Ը. 106, էջ 71]:

Անագորույն տանջանքի ենթարկելու ձևերից էր՝ «կաշվե մեծամեծ պարկերում հնոցի մոխիր լցնելը և այն գլխին հագցնելը. Պարկի բերանը վզին կապելով մի քանի օր այդպես թողնելը» [նույն տեղում]:

«Թագավորը հրամայեց նրա [ս. Գրիգորի] ոտքերը կապել տիկերի փոկերին, գլխի վայր կախել, ձագար դնել նրա նստատեղին և տիկով ջուր լցնել նրա որովայնը» [Ազ., գլ. Ը. 109, էջ 71]:

Տանջահար անելու ձևերից մեկն էլ՝ «երկաթե քերիչներով կողերը քերելն էր, մինչև որ նրա արյունով ոռոգվեր շրջակայքը» [Ազ., գլ. Թ. 111, էջ 73]: Մեկ այլ դեպքում էլ՝ «ծնկներին երկաթե կապիչներ էին հագցնում, մեծ կռաններով հարվածում և կախադան բարձրացնում, մի քանի օր այդպես թողնում, մինչև որ ծնկները հոշոտվեն» [Ազ., գլ. Ժ. 115, էջ 75]:

Ըստ երևույթին տարածում գտած տանջահար անելու ձևերից էր նաև՝ «երկաթե պուտուկների մեջ կապար հալեցնելով և տաք վիճակում ջրի նման մարմնի վրա այն շրջելով տանջամահ անելը» [Ազ., գլ. Ժ. 119, էջ 75]:

Վերը հիշատակված պատժի ժանրագույն ձևերը հատկապես նախատեսված էին բոլոր նրանց նկատմամբ, ովքեր փորձ կանեին դրժել կուռքերի պաշտամունքը: Այդ հալածանքների մեծ մասը ժամանակի արքա Տրդատ III-ի հրամանով իրականացվել է Գրիգոր Լուսավորչի նկատմամբ: Վերջին պատիժը «տանջանքներից, զանազան թշուրմներից, գելարաններից ու կախադաններից, դառն նեղություններից և ամեն խոշտանգումներից հետո» նրան խոր Վիրապում բանտարկելն էր. «Հրաման տրվեց կապել ոտքերը, ձեռքերն ու պարանոցը և տարան նրան Այրարատ գավառը, հանձնեցին Արտաշատ քաղաքի բերդի դոյակը և իջեցրին ներքին վիրապը, որի խորությունից դուրս գալ անհնար էր, որպեսզի իսկույն մեռներ: Այդ վիրապում նա մնաց տասներեք տարի» [Ազ., գլ. Ժ. 122, էջ 77]: Այս բանտը հենց չարագործների համար էր շինված, այս տեղը ամբողջ Հայաստանի մահապարտների սպանության համար էր հատկացված: Այն «դժնակ, հեղձուցիչ, անտանելի տեղի, թանձր տիղմի, օձախառն և խորունկ լինելու պատճառով» անհնարին էր կենդանի մնալու հնարավորությունը [Ազ., գլ. ԺԱ. 124, էջ 79]:

Մենք հանդիպում ենք նաև վնասակար խորհուրդների, ստախոսության մեջ մեղադրվողի նկատմամբ կիրառվող պատժի՝ «լեզուն ծոծրակից հանելով և ապա՝ սպանելու» [Ազ., գլ. Ժ Թ. 205, էջ 119] եղանակով էին մահապատժի ենթարկում:

Ազաթանգեղոսի վկայությամբ վաղմիջնադարյան Հայաստանում մահապատիժները իրականացնում էին «մայրաքաղաքի (Վաղարշապատի) հարավային դռան մոտ, այն ճանապարհի կողմը, որը տանում էր դեպի Մեծամորի կամուրջը, ուր ըստ սովորության, սպանում էին բոլոր մահապարտներին, մի ճախճախիտ վայրում, քաղաքի շուրջ պտտվող խրամ փոսի մոտ: Նրանցից ամեն մեկի համար չորսական ցից էին տնկում» [գլ. Ժ Թ. 206, էջ 119]: Պատմագիրը նկարագրում է Սուրբ կույսեր Գայանեի և Հռիփսիմեի ահասարսուռ մահապատիժը. «Պատառուտեցին նրանց հանդերձները և արկեցին նրանց յուրաքանչյուրին չորս ցցի վրա: Ծակեցին մորթերը, ոտքերի կողմից խողովակներ դրեցին և այնպես փչելով ողջ-ողջ մորթազերծ արեցին, երեք սրբերին էլ՝ ներքևից վեր մինչև ստինքները, ապա ծոծրակները ծակելով, լեզուները այնտեղից դուրս քաշեցին: Քարեր լցրին նրանց գոգերը և նրանց աղիքները որովայներից ցրելով հանեցին գոգները, և որովհետև դեռ կենդանի էին, ուստի սրով կտրեցին նրանց գլուխները» [Ազ., գլ. Ժ Թ. 208, էջ 121]: Այս եղանակով մահատակվեցին նրանց հետ նաև Հռոմեական կայսրությունից եկած այն 70 հավատացյալներից ևս երեսուներեքը, ընդհանուր՝ մահատակների թիվը երեսույոթ մարդ էին» [Ազ., գլ. Ժ Թ. 209-210, էջ 121]:

Պատմագիրը նախաքրիստոնեական անառակ բարքերի վերաբերյալ հետևյալ արձանագրումներն է թողել. «Ազնվական մարդիկ խառնիճաղանջ ամբոխի հետ մեկտեղ դիզվում էին միմյանց վրա իրենց վավաշոտ, հիմար, ցոփ բարքերի, այլանդակ մտքերի, գելխ, անառակ հեթանոսական սովորությունների պատճառով» [Ազ., գլ. ԺԵ. 163, էջ 97]:

Ազաթանգեղոսը հասարակության անբարո քարքերից ձերբազատվելու, ազնիվ և օրինավոր, արգահատելի երևույթներից զերծ կյանքի սերմանման ելքը տեսնում էր քրիստոնեության տարածման մեջ, քանզի «[քրիստոնեությունն] է, որ կարող է մեղքերի ծովը ցամաքացնել, անօրենության գետերը կասեցնել և նեխած, անհամ, պղտոր և ճահճացած [ջրերը] պարզեցնել: Իսկ իրեն ապավինածներին և հուսացածներին նա ծովացյալ բազում փրկություն կտա, և գետը առանց մեղքերի հորդառատ կհոսի...» [Ազ., գլ. Կ Թ. 552, էջ 307]: Այս առումով նա արժևորում և իմաստավորում էր Հռիփսիմյան սուրբ կույսերի փախուստը Հռոմից հեթանոսական Հայաստան, իրենց անձերը սրբությանը պահպանելու «հողաթավալ», մեղսաթավալ, մեղանչական, անօրեն ու դիվան մարդկանցից խույս տալու պատճառով» [Ազ., գլ. ԺԳ. 149, էջ 91]:

Ակնարկներ բժշկության վերաբերյալ: Ազաթանգեղոսը թվարկում է հիվանդություններ, որոնք «երանելի Գրիգորը մեծ աղոթքով ու պաղատանքով, ուժգին ճգնությամբ ու արտասուքով բժշկություն խնդրեց»: Նա հիշատակում է հիվանդությունների բազմաթիվ տեսակներ. «Ոմանք բորոտ էին, ոմանք անդամալույծ ու չորացած անդամներով, ջրզողված որովայններով, դիվահար, խեղանդամված և ոտնախտավոր» [Ազ., գլ. ԸԷ. 774, էջ 435]: Այդ հիվանդություններից բուժվելու առաքինությունները պատմագիրը «Այրարատյան նահանգում, թագավորանիստ կայանում Հայոց Թորգոմյան տանը Աստծու (Քրիստոսի) պատվիրանների Ավետարանի քարոզչության շնորհների» արդյունքն է համարել [Ազ., գլ. ԺԷ. 776, էջ 435-437]:

Նա խոսում է հեքիմների, բժիշկների զորության արվեստ գործելու, հիվանդներին բժշկելու, ախտաժեւտներին ողջացնելու, կաղերին քայլեցնելու, կույրերի աչքերը բացելու, խուլերի լսողությունը վերադարձնելու, համրերին խոսել տալու, բորոտներին սրբելու և ամեն տեսակ ցավերն ու տանջանքները վերացնելու, մարդկանց թշնամի դևերին փախցնելու...» և այլ շնորհներով օժտելու մասին [Ազ., գլ. ԴԲ. 685, էջ 383]:

Բժիշկների և բժշկության մասին գրում է. «Նրանք կարող են անգամ բժշկություն տալ առանց դեղերի, խունկերի, արմատների» [Ազ., 9, էջ 13]: Այսինքն՝ այս հիշատակությունը վկայում է ներշնչանքի եղանակով բժշկության տարածված լինելու մասին:

Կարևորում է նաև վաճառականների դերը, որոնք իրենց հետ այլ երկրներից ներկրում էին բուժամիջոցներ, դեղորայք. «... նրանք բժիշկների տները լցնում են տեսակ-տեսակ անուշահոտ խնկերով, օգտակար դեղերով, բժշկական տենչալի օգտակար արմատներ բերելով, կարիքավորներին գոհացնում են» [Առաջաբան, 4, էջ 9]:

Ազաթանգեղոսը հիշատակություններ է թողել Հնդկաստանից և հեռավոր այլ երկրներից վաճառականների կողմից գարդ ու զարդարանքի, թանկագին քարերի հետ մեկտեղ ներկրվող բժշկական դեղամիջոցների ու պարագաների մասին, որոնք «ամենքին են զարդարում, լուսավորում, ճոխացնում, մխիթարում, բժշկում, թագավորներին շքեղացնում է փողփողուն վերջավորությամբ արտախոսյր պսակի նման...» [Ազ., 8, էջ 13]: Առանձնապես խոսում է ներկրվող մարգարիտ թանկագին քարի մասին, «որ ոչ միայն հոգիների, այլև մարմինների զարդ ու պայծառություն է» [նույն տեղում]:

Տոնացույցի վերաբերյալ հավաստումներ: Պատմիչը ակնարկներ ունի տոնացույցից նավասարդյան Ամանորի վերաբերյալ, որը, ըստ նրա, հայոց արքունիքը և ժողովուրդը ճոխությամբ նշում էին Բագավանում: Նավասարդի մեկը¹ միջին դարերում համընկել էր օգոստոսի 11-ին: Տոնին մասնակցում էին ոչ միայն մեծ բազմությամբ աշխարհական մարդիկ, այլև ամբողջ հոգևոր դասը՝ կաթողիկոսի հովվապետությամբ: Բանակում կաթողիկոսի ներկայությամբ գիշերային մեծ պաշտամունք՝ նախատոնակ էր կատարվում [տե՛ս Ազ., գլ. ԸԺ Թ. 836, էջ 467-469]:

Ազաթանգեղոսը խոսում է նաև «Բաղարջակերաց օրերին» հին օրենքով սահմանված տոնի մասին: Այդպես էր կոչվում հրեաների Ջատիկը (պասեք), որը կատարում էին ի հիշատակ հրեաների Եգիպտոսից դուրս գալու: Հին օրենքներով սահմանված

¹ Հայկական ամիսներն էին ըստ հերթականության. Նավասարդ, Հոռի, Սահմի, Տրե, Քաղոց, Արաց, Մեհեկան, Արեգ, Ահեկան, Մարերի, Մարգաց, Հրոտից, Աւելաց: Այս ամիսները երեսունական օր ունեին, բացի վերջինից, որն ընդհանրապես հինգ օր ուներ, իսկ նահանջ տարում՝ վեց օր: Տե՛ս Հ. Բաղայան, Օրացույցի պատմություն, Ե., 1977, էջ 49-62:

տոնին, Չիթենաց լեռան վրա առանձնացած՝ երեք անգամ գիշերվա աղոթքն անելու սովորություն ունեին: Այդ տոնին, սովորույթի համաձայն, բաղարջ էին ուտում [տե՛ս Ազ., գլ. ՃԻԲ. 850, էջ 475]: Մեկ այլ առիթով էլ անդրադարձնում է պասի (պահքի) տոնին [տե՛ս Ազ., գլ. ՃԻԶ. 888, էջ 491]:

Ազաթանգեղոսը հիշատակություն է թողել նաև եկեղեցական ծիսակարգում ընդունված պաշտոնական պատերից զատ նաև կամավոր պատերի մասին: Պաս են պահել հասարակական վտանգների, սգի ժամանակ, հարսանիքներից առաջ: Տակավին IV դարում Տրդատ Գ թագավորի կարծեցյալ մեղքերը քավելու համար, Ս. Գրիգորը դիմեց ժողովրդին պաս պահելու: Նաև ապաշխարանքի ժամանակ «վաթսուն վեց օր պաս էին պահում» [Ազ., գլ. Ճ. 722, էջ 408]: Նա բառացի գրում է. «Գիշեր-ցերեկ նրա (Գրիգորի) շուրջն էին և օթևանում էին նրա մոտ այգու մեջ, հնձանի դռանը, քուրձ էին հագել և մոխրի վրա նստած վաթսուն վեց օր պաս էին պահում: Այսպես երանելի Գրիգորը վաթսունհինգ օր, գիշեր-ցերեկ, անհանգիստ ու անդադար խոսում էր, խրատում, ուսուցանում ու հաստատում: Իբրև իմաստուն բժիշկ ջանում էր օգնության դեղ գտնել, իբրև ճարտարապետ նրանց բժշկի...» [Ազ., գլ. Ճ.722, էջ 409]: Պատմիչը մատնանշում է այն հանգամանքը, որ Գրիգորը չափազանց կարևորում է աստվածային պատվիրաններին մարդկանց հավատարիմ մնալը. «Գիշեր-ցերեկ պասով (պահք) ու աղոթքով և ուժգին խնդրանքով ու բարձր ձայնով հիշեցնելով աստվածադիր պատվիրաններն ու հրամանները՝ զգուշացնում էր ամեն մարդու» [Ազ., գլ. ՃԻԵ. 888, էջ 491]: Ազաթանգեղոսը հիշատակում է նաև Սահմի ամսի 7-ին Գրիգոր Լուսավորիչը սահմանում է սրբերի հիշատակը կատարելու տոնական օր, որը պետք է ամեն տարի այդ օրը կատարվեր [Ազ., գլ. ՃԶԵ. 815, էջ 457]: Ազաթանգեղոսի Պատմության մեջ կան հիշատակություններ, որտեղ Հովհաննես Կարապետի և Աթանագինեսի՝ քրիստոնեական սրբերի տոնի օրվա հաստատման առնչությամբ հիշատակվել են Ամանորը, Վանատուրը: Ահա թե ինչ է գրում պատմագիրը. «Եվ կարգադրեց բերված մարտիրոսների հիշատակների համար մեծ տոն սահմանել սնուտի պաշտամունքի ժամանակներում ամենաբեր նոր պտուղների Ամանոր աստծու՝ Հյուրընկալ Վանատուրի տոնին, որը առաջնորդում հենց նույն տեղում ուրախությամբ տոնում էին Նավասարդյան օրը: Որպեսզի հավաքվելով մեծ երանելի Հովհաննեսի և Աստծու սուրբ նահատակ Աթանագինեսի հիշատակին՝ այդ օրը նույն ավանում խմբված տոնեն» [Ազ., գլ. ՃԺԹ. 836, էջ 465]:

Հայ միջնադարյան սկզբնաղբյուրների, մասնավորապես Ազաթանգեղոսի հաղորդած տեղեկությունների, հատկապես քրիստոնեական և հեթանոսական տոների օրերի համադրության հիման վրա որոշվում են Հայաստանի նախաքրիստոնեական պանթեոնի աստվածների և աստվածուհիների տոների ժամանակները¹: Այսպես, ազգագրագետ Ռ. Վարդանյանն իր հետազոտություններում հայոց հեթանոսական դիցարանի տոների նշման ժամանակները ներկայացրել է հետևյալ կերպ: Հայաստանի նախաքրիստոնեական դիցարանի տոնական տարին սկսվել է գերագույն գլխավոր աստծու՝ Արամազդի անունով, որը երկնքի և երկրի, արեգակի, լուսնի, աստղերի, ծովի և ցամաքի արարիչն էր: Արամազդը լիություն և բարօրություն է պարգևել, ինչպես և արիություն բաշխել: Նրան տվել են հայր, մեծն և արի մակդիրները [Ազ., գլ. Ե. 68, էջ 47, գլ. ՃԹ, 785, էջ 441 և այլն]: Արամազդի տոնի օրը հեթանոս հայերը ընդունել են նավասարդի 1-ը, որը համարժեք էր զարնանամուտին, այն էլ իր հերթին համադրել են զարնանային գիշերահավասարի օրվա հետ, այն է՝ մարտի 21-ի: Նավասարդի 1-ը միաժամանակ հայոց շարժական տոմարի տարեգույնն էր և այս ավանդույթը փոխանցվեց սերնդից սերունդ և գրանցվեց հայ քրիստոնյա մատենագիրների կողմից²:

Արամազդի տոնին հաջորդել է Անահիտ աստվածուհու տոնը: Անահիտը հեթանոս հայերի ամենասիրելի աստվածությունն էր, որ համարվել է «Մեծ տիկին», «Մայր ամենայն զգաստութեանց», «Բարերար ամենայն մարդկային բնության», «Ազգի և մարդկանց խնամակալ», «Ոսկեմայր», «Ոսկեծին», «Ոսկեհատ» [Ազ., գլ. Ե. 53, էջ 41, գլ. Ե.

¹ Տե՛ս Վարդանյան Ռ., Հայոց տոնացույցը (4-18-րդ դարեր), Ե., 1999, էջ 8-24:

² Նույն տեղում, էջ 14:

68, էջ 47, գլ. ԺԲ. էջ 81 և այլն]: Անահիտի տոնի օրը դրվել է Նավասարդի 15-ը, որը համադրելի է ապրիլի 6-ին: Անահիտի տոնին զուգակշիռ է համարվել Քրիստոսի չարչարանաց և Ավետյաց Աստվածածնի տոնը, որը կատարվել է հուլյան տոմարով ապրիլի 6-ին: Տոնի կատարման հիմնական վայրերն էին Եկեղյաց գավառի Երեզ (Երիզա) ավանը [Ագ., գլ. Ե. 48, էջ 39], քաղաքամայր Արտաշատը [Ագ., գլ. ՃԸ. 778, էջ 437], Տարոն գավառի Աշտիշատը [Ագ., գլ. ՃԺԴ. 809, էջ 453] և Անձևացյաց գավառի դարբնաց քար անվանված վայրը:

Հաջորդ տոնական օրը կապված է Վահագնի՝ ամպրոպի, շանթի ու որոտի, ռագմի, քաջության աստվածության հետ [տե՛ս Ագ., գլ. ԺԲ. 127, էջ 81, ՃԺԴ. 809, էջ 453]: Վահագնի տոնի օրը ընկել է Սահմի ամսի 27-ին, որը համարժեք է հունիսի 14-ին: Այս տոնին զուգակշիռ է համարվել Հովհաննես Մկրտչի և Աթանազիոսի տոնը: Տոնի հիմնական կենտրոնն էր Աշտիշատի Վահեվանյան մեհյանը, որը միաժամանակ կենտրոն էր Անահիտ և Աստղիկ աստվածուհիների [տե՛ս Ագ., գլ. ՃԺԴ. 809, էջ 453]:

Հեթանոսական տոնական տարեշրջանի հաջորդ տոնը նվիրված էր սիրո և գեղեցկության դիցուհի Աստղիկին: Աղբյուրագիտական տեղեկությունների համադրման արդյունքում ստացվում է, որ նրա տոնի օրը եղել է Տրե ամսի 7-ը [հունիսի 24-ը]: Նրան է նվիրված եղել Վարդավառի տոնը, նրա տոնին ջուր էին ցողում¹: Աստղիկի տոնի կատարման հիմնական վայրը Տարոն գավառի Աշտիշատն էր, որտեղ գտնվում էր նրա մեհյանը և անվանվում էր «սենյակ Վահագնի» [Ագ., գլ. ՃԺԴ. 809, էջ 453]:

Մատենագրական տեղեկությունների հիման վրա պարզվել է, որ Տիր՝ «երագացույց, երագահան Տրի դից, դպիր գիտության քրմաց, անուանեալ դիւան գրչի Որմզդի, ուսման ճարտարութեան մեհեան» [Ագ., գլ. ՃԸ. 778, էջ 437] աստծու տոնը կատարել են Տրե ամսի 11-ին՝ հունիսի վերջերին, որը կապվում է հայոց քրիստոնեական տոնացույցում սահմանված Թարգմանչաց տոնի հետ:

Ուսումնասիրությունների համաձայն Միհրի արևի աստծո տոնի օրը Մեհեկան ամսի 8-ին էր, որը հուլյան տոմարով համարժեք էր սեպտեմբերի 23-ին՝ աշնանային գիշերահավասարի օրվան: Նրա տոնի օրերը համադրվել են Սուրբ Խաչի տոների օրերի հետ²: Ռ. Վարդանյանի հաշվումներով, հայոց նախաքրիստոնեական դիցարանի տոնական տարին հիմնված է եղել արեգակնային տոմարական տարվա վրա և աստվածների տոները հիմնականում անշարժ են եղել՝ հայոց շարժական տոմարի սկիզբը զարնանամուտը համարելով հանդերձ:

Ջինված ուժերի վերաբերյալ ակնարկային հիշատակություններ: Պատմագիրը անուղղակի սուղ տեղեկություններ է հաղորդում նաև երկրի զինված ուժերի վերաբերյալ: Այն համարում է «աշխարհաբանակ զորք»: Նա գրում է. «Եվ բոլոր իշխանները Գրիգորի մոտ հավաքվեցին կառքերով ու երիվարներով, յուրաքանչյուրն իր գնդով, զինանշանով, զորքով ու շարժվեցին Արարատյան գավառից, Վաղարշապատ քաղաքից հունաց կողմերը՝ Կեսարիա՝ Գրիգորի կաթողիկոս ձեռնադրվելու արարողությանը մասնակցելու համար» [Ագ., գլ. ՃԺԳ. 803, էջ 451]: Հարևանցիորեն խոսում է հետևագոր զնդերի, մկնդավորների (նիզակակիրների), մուրձավորների զորացուկատների կազմության, զինանշաններով, զենք ու զարդով, զինավառ լինելու մասին [Ագ., գլ. ՃԸ. 779, էջ 437]: Պատմագիրը առավել մանրամասնությամբ է հիշատակում հայոց չորս գահերեց իշխանների, որ բռնեշխներ են կոչվել, երկրի մյուս մեծամեծների և հայոց 70 հազար ընտիր զորքի մասին, որ Տրդատ Գ արքայի և Գրիգոր Լուսավորչի գլխավորությամբ հայոց մայրաքաղաք Վաղարշապատից շարժվում են դեպի «Հունաց սահմանները» [Հռոմեական կայսրություն] [Ագ., գլ. ՃԻԶ. 873, էջ 485-487]:

Ակնարկներ Տրդատ Գ արքայի ֆիզիկական հատկանիշների վերաբերյալ: Հայոց պատմության մեծ դեմքերից է և չափազանց բարձր է գնահատվել Ագաթանգեղոսի կողմից: Կարևոր դեր է խաղացել Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն դարձնելու գործում, քանզի նոր կրոնի միջոցով կամենում էր դիմագրավել Սասանյան

¹ Տե՛ս Ղևոնդ Ալիշան, Հին հավատք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց, Վենետիկ, 1895, էջ 283:

² Տե՛ս Վարդանյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 24:

Իրանին և ամրապնդել Մեծ Հայքի թագավորության դիրքերը ոչ միայն քաղաքական ու ռազմական, այլև գաղափարական գեներալ քրիստոնեության միջոցով: Նրա մասին պատմագիրը թողել է գովեստի բազմաթիվ նկարագրություններ: Ըստ դրանց՝ Տրդատ Գ արքան (298-330) «եղել է բարձրահասակ, լայն ու թիկնեղ մարմնակազմվածքով, հաղթ մարմնով, քաջ և առաքինի, անսահման ուժեղ ու պատերազմող, բոլոր նախնիներից կորովի, արիությամբ գերազանցել է նրանց, եղել է ընթանարտիկ և պատերազմների մեջ հսկային վայել քաջություններ է գործել» [Ազ., 12, էջ 17]: «Թագավորը, որ շատ ուժեղ էր համարված, հունաց աշխարհում մեծ ուժի բազում օրինակներ էր ցույց տվել ու բոլորին զարմացրել և իր թագավորության մեջ էլ բազում քաջագործություններ էր կատարել, այնպես ամեն ինչով հռչակված էր [Ազ., գլ. ԺԵ. 181, էջ 107]:

Մի այլ առիթով էլ գրում է, թե Տրդատին հունաց Դիոկղետիանոս կայսրը (284-305) իր փոխարեն իբրև հունաց կայսր մրցանարտի հանեց գոթերի¹ արքայի դեմ: «Կայսեր հրամանով ծիրանի պատմուճան են հագցնում, զարդարում կայսերական զարդով, թագավորական նշանով և ոչ ոք չգիտեր այդ մասին: Փողի ձայնի հնչյունների ներքո թագավորները երիվարներին մտրակելով իրար հասան: Այնտեղ կայսերակերպն հաղթեց թագավորին և, բռնելով նրան, բերեց կանգնեցրեց կայսեր առջև» [Ազ., գլ. Դ. 45, էջ 37]: «Այն ժամանակ, - գրում է պատմագիրը, - թագավորը [Հռոմի կայսրը] հույժ բարձրացրեց Տրդատին և մեծամեծ պարգևներ տվեց նրան, թագ դրեց գլխին և ծիրանի պատմուճաններով զարդարելով՝ պատվեց նրան: Կայսերական զարդով շքեղացնելով մեծարեց և օգնական բազում զորք հանելով՝ ուղարկեց նրան սեփական Հայոց աշխարհը» [Ազ., գլ. Դ. 46, էջ 37-39]:

Պարսից թագավորության դեմ տարած հաղթանակների առիթով Ազաթանգեղոսը հիշատակում է. «Կասնգի իրոք սեգ էր հանդերձանքով և մեծ ուժով, զորությամբ, ամուր ոսկորներով և հաղթ մարմնով, քաջ էր և կատաղի պատերազմող, բարձր ու լայն հասակով: Իր կյանքի բոլոր տարիներին նա պատերազմել էր և մարտերում հաղթություն ձեռք բերել: Քաջության փառքի մեծ անուն ստացավ և հոյակապ, փառավոր հաղթանակներ տարավ ամբողջ երկրում, թշնամիներին հարվածեց՝ ցանկալով իր հայրերի վրեժը լուծել» [Ազ., գլ. ԺԱ. 123, էջ 79]:

Այդ նույն ոգևորությամբ նկարագրում է Եփրատ գետից այն կողմ արաբների սահմաններում տարած հաղթանակները. «... այնքան անվանի լինելով քաջությամբ գերազանցել էր պատերազմներում, հունաց օլիմպիական խաղերում, հսկայի զորությամբ ասպարեզ գալով, բազում քաջագործություններ էր ցույց տվել: Ոչ սակավ պատերազմներ էր մղել Եփրատ գետի այն ափին, արաբների կողմերում... նա այսչափ հզոր էր և ամրակազմ»: Ապա ավելացնում է, որ մի պատերազմում Տրդատը ձիու վիրավորված լինելու պատճառով չհասցրեց փախչողների հետ գնալ, այլ վերցնելով իր զենքերն ու ձիու սարքը՝ լողալով անցավ լայնատարած Եփրատ գետը, հասավ իրենց բուն զորքերի մոտ, որտեղ գտնվում էր [իր իմանալով] Լիկիանոսը [Ազ., գլ. ԺԹ. 202, էջ 117]:

Հատկապես սրտառուչ և վիպական են Հռիփսիմեի վկայարանի կառուցմանը Տրդատ Մեծի մասնակցության վերաբերյալ տողերը. «Եվ եկավ Տրդատ թագավորը, հրաժեշտ խնդրեց սուրբ Գրիգորից յոթ օրով ճանապարհ բռնելու դեպի վեր, դեպի բարձր Մասիս սարը: Եվ այնտեղ լեռան գլխից առնելով անկոփ, անտաշ, ծանր, երկար, սովար և մեծամեծ լեռնաբեկորները, որ առանձին ոչ ոք չէր կարող վերցնել, թերևս բազմությամբ կարելի էր շարժել այն. արդ՝ առնելով հսկայագործ հայկաբար (այսինքն՝ հսկայաբար) ութ ժայռաբեկորները՝ իր թիկունքին կրած, բերում է նահատակության տաճարավայրերը: Եվ սա որպես պսակ հաղթության՝ իր ձեռքերի զորության վաստակն

¹ Գոթերը գերմանական մի ցեղախումբ են եղել, որոնք բաժանված էին արևելյան գոթերի՝ օստգոթ և արևմտյանի՝ վեստգոթ: Նրանք մշտապես պայքարում էին հռոմեական կայսրության դեմ: Գոթերի իշխանը «պատգամ է հղում հռոմեական կայսրին. «Ինչո՞ւ ենք անմտորեն ելնում պատերազմի, մեր զորքը սպառում և միաժամանակ երկրին վտանգ ու տազնապ հասցնում: Ահավասիկ՝ ես քո դեմ եմ դուրս գալիս իբրև ախոյան մեր զորքի միջից և դու էլ իմ դեմ հունական կողմից: ... Եթե ես քեզ հաղթեմ, հույներն ինձ կինազանդվեն, իսկ եթե դու ինձ հաղթես, մեր կյանքը քեզ կպատկանի ու կինազանդվենք քեզ և առանց արյան ու կոտորածի երկու կողմերի համար էլ խաղաղություն կլինի» [Ազ., գլ. Դ. 39, էջ 35]:

էր ցուցադրում ամենքին»¹ [Ազ., գլ. ՃԶ. 767, էջ 431]: Այս հաղորդումների մի մասը թեև ծագում է հայկական վիպական ավանդությունից, ժողովրդական գրույցների շարքերից է, սակայն ըստ էության կարող է համարվել պատմական:

Իր քաջությունների և տարած հաղթանակների շնորհիվ Տրդատին տրվել է «Մեծ» պատվանունը:

Այլ էթնիկ տարրերի վերաբերյալ հիշատակություններ: Պատմագիրը իր գրքում հիշատակում է բազմաթիվ այլ էթնիկ տարրերի: Դրանց թվում են եղել մասքութները, որոնք պատկանում էին հին սկյութական ցեղին: «Մասքութաց» Արշակունիների թագավորությունը գտնվում էր Կասպից ծովի արևմտյան ափերի մոտ և ընդգրկում էր Չորակա և Չողա երկիրը՝ Ալանաց դռները՝ ներկայիս Դարիայի կիրճը Կովկասյան լեռներում, հասնելով մինչև Դարբանդ քաղաքը [Ազ., գլ. ՃԻԶ. 873, էջ 487]: Հիշատակված են նաև սկյութական ծագմամբ մի խումբ վաչկատուն (վրանաբնակ) թափառական ցեղեր, որոնք ապրում էին Կովկասյան լեռնաշղթայից հյուսիս ընկած հարթավայրերում՝ մինչև Կասպից ծովը: Դրանցից էին **Ճիղբերը** որ բնակվում էին Կովկասյան լեռների Ճիղբք գավառում:

Հոների վերաբերյալ ակնարկում խոսվում է հայերի և հոների ռազմական համագործակցության մասին: Այս ցեղախումբը հայկական աղբյուրներում հիշատակվում է II-IV դարերում: Նրանք ուզրական և ասիական (ալթայան) ցեղախմբերի խառնուրդ են: IV դարում հոները, բախվելով գոթերի հետ, շարժվել են դեպի արևմուտք: V դարում նշանավոր էր նրանց գորավար Աթիլան, որը մեծ տազնապ պատճառեց Արևմտյան Հռոմեական կայսրությանը և Բյուզանդիային: Հոների մի ճյուղը հաստատված էր Հյուսիսային Կովկասում և պայքարում էր Սասանյան Պարսկաստանի դեմ [տե՛ս Ազ., գլ. Ա. 19, էջ 25]:

Բացի հոներից, հայերի հետ ռազմական համագործակցության մեջ էին նաև աղվանները, լիհիները, վերը հիշատակված Ճիղբերը և կասպերը, քուշանները [Ազ., գլ. Ա. 19, էջ 27]: Ո՞վքեր են եղել այս ցեղախմբերը: Լիհիները (Ճիշտ ձևը Լիհնք) բնակվում էին Կովկասի Լիհնք ազգագավառում: Հայտնի էր Լիհնաց քաղաքը²: Այդ նույն տեղում կասպերի վերաբերյալ գրում է. «Կասպերը ժիր ու քաջ այրուձիու մեծ բազմությամբ և ուժեղ պատրաստությամբ, ինչպես նաև ուրիշները այն կողմերից [պատրաստ էին Արտավանի արյան վրեժը լուծել] [Ազ., գլ. Ա. 19, էջ 25-27]: Սրանք նույնպես կովկասյան ցեղեր էին, որ ապրում էին Աղվանքի արևելյան տափաստաններում, [Կասպից] ծովի ափին:

Գրքում հիշատակություններ կան քուշանների վերաբերյալ [Ազ., գլ. Ա. 20, էջ 27]: Սրանք տարածված էին Միջին Ասիայում, ներկայիս Աֆղանստանում և Հյուսիսային Հնդկաստանում: Նրանց ծաղկման շրջանն են եղել I-III դարերը: Վաչկատուն, վրանաբնակ ցեղեր էին, հասան թագավորության աստիճանի: Այնտեղ իշխում էր Արշակունիների մի ճյուղը, որոնց հետ նաև հայ Արշակունիները կամենում էին միացյալ ձևակատ կազմել Սասանյանների դեմ: Նրանց թագավորությունը տրոհվեց IV դարում՝ վերածվելով մանր թագավորությունների: Քուշանների օրոք բուդդայականությունն սկսեց Հնդկաստանից ներթափանցել Միջին Ասիա³:

Այսպիսով, ամփոփելով «Հայոց պատմություն» երկում սոցիալական մշակույթի վերաբերյալ Ազգաբանագետի թողած տեղեկությունների մասին մեր դիտարկումները, նշենք, որ դրանք վերաբերում են հայոց ընտանեկան և ազգակցական հարաբերություններին, մանկան դաստիարակության ավանդական սովորույթներից մեկին՝ դայեկությանը, հուղարկավորությանը և դրան ուղեկցող ծեսերին, պատժի ձեւերին, բժշկությանը, տոնացույցին, երկրի զինված ուժերին և ազգագրական այլ տարրերի:

¹ Այս մասին տե՛ս նաև Սուքիասյան Կ., Մարգալիսաղեղի պատմությունը Հայկական լեռնաշխարհում, Լոս Անջելես, 2000, էջ 35:

² Բացատրությունները քաղված են Ս. Երեմյանի «Հայաստանը ըստ Աշխարհացոյց»-ի (Ե., 1963) գրքից (էջ 54-55):

³ Տե՛ս Ազգաբանագետու, Հայոց պատմություն, Ծանոթագրություններ, էջ 510:

Рафик Наапетян, Данные «Истории Армении» Агафангела о социальной культуре раннего средневековья. Одним из выдающихся трудов армянской исторической мысли V века является «История Армении» Агафангела. Она не только специально отобразила важнейшее культурно-религиозное явление Армении – принятие христианства как государственной религии, но и историю основания армянской церкви, биографии виднейших политических и культурных деятелей раннего средневековья – Григория Просветителя и царя Тиридата III, разные аспекты политической, экономической, культурной и социальной жизни Армении. В настоящей статье, в обзорном виде, представлены семейные и родственные взаимоотношения у армян (в частности, один из традиционных институтов детского воспитания – кормление и опека), похоронные и сопутствующие обряды; а также извлечены сообщения о структуре, сословиях, классах и правовых взаимоотношениях армянского общества. В статье также почерпнуты указанные у Агафангела данные о медицине, календарных праздниках, вооруженных силах страны.

Ключевые слова: семейный обычай, родственная группа, Агафангел, община, историограф, медицина, календарь, армия, этнические элементы.

Rafik Nahapetyan, Data on the Social Culture of the Early Medieval Era According to “The History of Armenians” after Agathangelos. One of outstanding works created by Armenian historians of the 5th century A.D. is “The History of Armenians” after Agathangelos. This work reflects the most important phenomenon of Armenian culture and history of early Middle Ages – adoption of Christianity, as well as, the history of foundation of the local church, biographies of distinguished political and cultural persons – Gregory the Illuminator and Tiridates III the Great. “The History of Armenians” shows different aspects of political relations, economy, cultural and social developments in Armenia. This review-article represents family and cingeneric relations, a traditional institution in education – tutorship; the article embraces both funeral and attendant ceremonies, information on structure, different estates, their interrelations and types of legal institutions in Early Medieval Armenia too. Information concerning medicine, calendar feasts, and armed forces extracts this article too.

Key words: family custom, nation, Agathangelos, community, historiographer, medicine, calendar, army, ethnic elements.